Shaxs agressivligini aniqlash bo‘yicha Bass-Darkining psixodiagnostik metodikasi amaliy jixatlari

Xaydarjon Odilboyevich Jurayev
Tojinisoxon Xurshidbekovna Ne’matillayeva
Gavxaroy Ilhom-qizi Maxmudjanova
University of business and science

Annotatsiya: Mazkur maqolada shaxs agressivligini psixodiagnostik jihatdan o‘rganishda keng qo‘llaniladigan Bass-Darki metodikasining nazariy asoslari, tarkibiy tuzilishi va amaliy imkoniyatlari tahlil qilinadi. Metodika agressiv va dushmanlik xususiyatlarini alohida ko‘rsatkichlar orqali baholashga imkon berishi bilan ahamiyatlidir. Unda jismoniy agressiya, bilvosita agressiya, ta’sirchanlik, negativizm, xafagarchilik, gumonsirash, verbal agressiya va aybdorlik hissi kabi sakkizta yo‘nalish o‘rganiladi. Maqolada metodikani o‘tkazish, javoblarni kalit asosida hisoblash, natijalarni tahlil qilish hamda psixologik xulosalar chiqarishning ilmiy-amaliy jihatlari yoritilgan. Shuningdek, metodika natijalarini shaxsga yakuniy tashxis qo‘yish vositasi sifatida emas, balki uning agressiv reaksiyalari va dushmanlik tendensiyalarini o‘rganishga xizmat qiluvchi psixodiagnostik manba sifatida qo‘llash zarurligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: agressivlik, dushmanlik, psixodiagnostika, Bass-Darki metodikasi, jismoniy agressiya, verbal agressiya, negativizm, gumonsirash, xafagarchilik, aybdorlik hissi

Practical Aspects of the Buss-Durkee Psychodiagnostic Method for Assessing Individual Aggressiveness

Khaydarjon Odilboyevich Jurayev
Tojinisokhon Khurshidbekovna Ne’matillayeva
Gavkharoy Ilhom-qizi Makhmudjanova
University of Business and Science

Abstract: This article examines the theoretical foundations, structure, and practical applications of the Buss-Durkee Hostility Inventory in the psychodiagnostic assessment of personality aggression. Particular attention is given to its eight dimensions: physical aggression, indirect aggression, irritability, negativism, resentment, suspicion, verbal aggression, and guilt. The article discusses administration procedures, scoring based on the answer key, and the interpretation of

(cc) BY

assessment results. It emphasizes that the inventory should be used as one source of psychological information rather than as an independent basis for clinical diagnosis or a definitive judgment about an individual's personality.

Keywords: aggression, hostility, psychodiagnostics, Buss-Durkee Hostility Inventory, physical aggression, verbal aggression, negativism, suspicion, resentment, guilt

KIRISH

Agressivlik shaxs xulq-atvorining murakkab psixologik xususiyatlaridan biri bo‘lib, uning namoyon bo‘lishi individual, ijtimoiy va vaziyatga oid omillar bilan bog‘liq. Insonning turli hayotiy vaziyatlarda o‘z manfaatlarini himoya qilishi, nizolarga munosabati, hissiy zo‘riqishlarga javob qaytarishi hamda atrofdagilar bilan munosabat o‘rnatishida agressiv reaksiyalar muayyan darajada namoyon bo‘lishi mumkin. Shu sababli agressivlikni psixologik jihatdan o‘rganish shaxsning xulq-atvor xususiyatlarini anglash, nizoli vaziyatlarning kelib chiqish omillarini aniqlash va profilaktik ishlarni tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Agressivlik tushunchasi ko‘pincha jismoniy yoki verbal tajovuz bilan bog‘liq holda talqin qilinsa-da, u bundan kengroq mazmunga ega. Agressiv reaksiyalar ochiq tajovuz, bilvosita qarshilik, jahldorlik, salbiy munosabat, gumonsirash va xafagarchilik shakllarida ham namoyon bo‘lishi mumkin. Demak, shaxs agressivligini faqat tashqi xatti-harakatlar orqali baholash yetarli emas. Uning hissiy kechinmalari, munosabatlari va xulq-atvor tendensiyalarini ham kompleks o‘rganish talab etiladi.

Mazkur yo‘nalishda Arnold H. Buss va Ann Durkee tomonidan ishlab chiqilgan agressivlik va dushmanlikni baholash metodikasi muhim psixodiagnostik vositalardan biri hisoblanadi. Ushbu metodika agressivlikning turli ko‘rinishlarini alohida shkalalar orqali o‘rganish imkonini beradi. Uning amaliy ahamiyati shundaki, psixolog shaxsdagi agressiv reaksiyalarning qaysi yo‘nalishlarda ko‘proq namoyon bo‘lishini aniqlashi va keyingi korreksion-profilaktik ishlarni rejalashtirishi mumkin.

Tadqiqotning maqsadi Bass-Darki metodikasining ilmiy-nazariy asoslari, tarkibiy tuzilishi va shaxs agressivligini psixodiagnostik baholashdagi amaliy imkoniyatlarini tahlil qilish.

- agressivlik va dushmanlik tushunchalarining psixologik mazmunini yoritish;
- Bass-Darki metodikasining yaratilishi va nazariy asoslarini ko‘rib chiqish;
- metodikaning tarkibiy shkalalarini tavsiflash;
- metodikani o‘tkazish va natijalarni hisoblash tartibini bayon etish;
- olingan natijalarni psixologik talqin qilishning amaliy jihatlarini asoslash.

METODOLOGIYA

Agressivlik shaxsning boshqa insonlarga yoki atrof-muhitga nisbatan zarar yetkazish, qarshilik ko‘rsatish yoxud tajovuzkor munosabat bildirishga moyilligini

(cc) BY

ifodalovchi psixologik xususiyatlar majmuasidir. Agressivlikning namoyon bo‘lishi shaxsning temperamenti, hissiy holati, ehtiyojlari, motivlari, ijtimoiy tajribasi va muayyan vaziyat bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Psixologik adabiyotlarda agressiya va agressivlik tushunchalarini farqlash muhim hisoblanadi. Agressiya muayyan vaziyatda namoyon bo‘ladigan xatti-harakat yoki reaksiya bo‘lsa, agressivlik shaxsning bunday reaksiyalarga moyilligini ifodalovchi nisbatan barqaror individual xususiyatdir. Biroq agressivlikning mavjudligi inson albatta tajovuzkor xatti-harakat sodir etadi, degani emas. Shaxsning xulq-atvori o‘zini boshqarish qobiliyati, tarbiya, ijtimoiy me’yorlar va vaziyatga bog‘liq holda o‘zgarishi mumkin.

Agressivlikni o‘rganishda dushmanlik tushunchasi ham alohida ahamiyatga ega. Dushmanlik ko‘proq boshqa insonlarga nisbatan salbiy munosabat, ishonchsizlik, xafagarchilik va gumonsirash kabi hissiy-kognitiv holatlarni ifodalaydi. Agressiya esa ko‘proq xulq-atvor va reaksiya shakllarida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan agressivlik va dushmanlik o‘zaro bog‘liq bo‘lsa-da, mazmunan bir xil hodisalar emas.

Bass-Darki metodikasi amerikalik psixologlar Arnold H. Buss va Ann Durkee tomonidan 1957-yilda ishlab chiqilgan. Metodikaning dastlabki nomi *An Inventory for Assessing Different Kinds of Hostility* bo‘lib, u dushmanlikning turli shakllarini baholashga qaratilgan. Keyinchalik ushbu metodika psixologik amaliyotda shaxs agressivligi va dushmanlik tendensiyalarini o‘rganish vositasi sifatida keng tarqalgan.

Metodikaning asosiy g‘oyasi agressivlikni yagona umumiy ko‘rsatkich sifatida emas, balki o‘zaro bog‘liq bo‘lgan bir nechta tarkibiy shakllar orqali baholashdan iborat. Bu yondashuv shaxsning tajovuzkor munosabatlari qaysi yo‘nalishda namoyon bo‘lishini aniqlashga yordam beradi.

Metodikaning turli tarjima va moslashtirilgan variantlarida savollar soni, javob kaliti, shkalalar nomlanishi va hisoblash qoidalarida ayrim farqlar uchrashi mumkin. Shu sababli tadqiqotchi foydalanayotgan variantning yo‘riqnomasi va kalitiga qat’iy amal qilishi lozim.

Bass-Darki metodikasi sakkizta asosiy shkala orqali agressivlik va dushmanlikning turli ko‘rinishlarini o‘rganadi. 1-jadval

№	Shkala	Psixologik mazmuni
1	Jismoniy agressiya	Boshqalarga nisbatan jismoniy kuch ishlatish yoki shunday reaksiyaga moyillik.
2	Bilvosita agressiya	Norozilik va tajovuzni bevosita emas, yashirin yoki aylanma shaklda ifodalash.
3	Ta’sirchanlik (jahldorlik)	Tez asabiylashish, hissiy zo‘riqish va jahl reaksiyalariga moyillik.
4	Negativizm	Talablar, qoidalar yoki tashqi ta’sirlarga qarshilik ko‘rsatish tendensiyasi.
5	Xafagarchilik	Boshqalarning xatti-harakatlarini adolatsizlik sifatida qabul qilish va ranjish holati.

(cc) BY

6	Gumonsirash	Atrofdagilarning niyatlariga nisbatan ishonchsizlik va shubha bilan qarash.
7	Verbal agressiya	Norozilikni so‘z, bahs, haqorat yoki keskin fikrlar orqali ifodalash.
8	Aybdorlik hissi	O‘z xatti-harakatlari yuzasidan aybdorlik, pushaymonlik yoki o‘zini ayblash kechinmalari.

Ushbu shkalalar agressivlikning turli jihatlarini aks ettiradi. Masalan, jismoniy va verbal agressiya ko‘proq tashqi xulq-atvor shakllariga taalluqli bo‘lsa, xafagarchilik va gumonsirash dushmanlik munosabatlarini ifodalaydi. Ta’sirchanlik hissiy reaksiyalarni, negativizm qarshilik ko‘rsatish tendensiyasini, aybdorlik esa shaxsning o‘z xatti-harakatlariga nisbatan ichki munosabatini baholashga xizmat qiladi.

Metodika individual yoki guruhiy shaklda o‘tkazilishi mumkin. Tadqiqot ishtirokchilariga savolnoma va javob berish bo‘yicha yo‘riqnoma taqdim etiladi. Sinaluvchidan har bir fikrni diqqat bilan o‘qib, o‘ziga mos kelishiga qarab “Ha” yoki “Yo‘q” shaklida javob berish so‘raladi.

Metodikani o‘tkazishda quyidagi talablarga rioya qilish maqsadga muvofiq:

1. Tadqiqotning maqsadi va javob berish tartibini tushuntirish.
2. Sinaluvchiga mustaqil va samimiy javob berish imkoniyatini yaratish.
3. Javoblarni tanlashda bosim yoki yo‘naltiruvchi ta’sir ko‘rsatmaslik.
4. Ishtirokchilarning shaxsiy ma’lumotlari va javoblari maxfiyligini ta’minlash.
5. Javoblarni aynan foydalanilayotgan metodika variantining kaliti asosida hisoblash.

Natijalarni hisoblashda har bir shkala bo‘yicha kalitga mos keladigan javoblar yig‘indisi aniqlanadi. Ayrim savollarda “Ha” javobi, boshqalarida esa “Yo‘q” javobi ball sifatida hisoblanishi mumkin. Shu sababli barcha savollarni bir xil tartibda baholash noto‘g‘ri natijaga olib keladi.

Metodikaning ayrim moslashtirilgan variantlarida agressiya va dushmanlikning umumlashtirilgan indekslari ham hisoblanadi. Keng tarqalgan hisoblash sxemalaridan birida:

- ✓ Agressiya indeksi: jismoniy agressiya + ta’sirchanlik + verbal agressiya;
- ✓ Dushmanlik indeksi: xafagarchilik + gumonsirash.

Biroq ushbu formulalar faqat tegishli metodika variantining rasmiy yoki qabul qilingan kalitida ko‘rsatilgan bo‘lsa qo‘llanadi. Barcha sakkizta shkala ballarini bir-biriga qo‘shib, avtomatik ravishda umumiy agressivlik ko‘rsatkichi deb talqin qilish to‘g‘ri emas.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Bass-Darki metodikasining psixodiagnostik imkoniyatlari, avvalo, agressivlikning tarkibiy shakllarini farqlashga yordam berishida namoyon bo‘ladi. Metodika natijalari asosida shaxsning agressiv reaksiyalari ko‘proq qaysi yo‘nalishda

(cc) BY

namoyon bo‘lishi, hissiy zo‘riqishlarga qanday munosabat bildirishi va boshqalar bilan munosabatlarida qanday dushmanlik tendensiyalari mavjudligi haqida dastlabki xulosalar chiqarish mumkin.

Masalan, jismoniy agressiya shkalasidagi yuqoriroq ko‘rsatkich shaxsda nizoli vaziyatlarda jismoniy qarshilik yoki kuch ishlatishga moyillik mavjud bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi. Biroq bu ko‘rsatkich inson amalda zo‘ravonlik sodir etganini isbotlamaydi. Uni boshqa psixologik ma’lumotlar va real xulq-atvor kuzatuvlari bilan birgalikda tahlil qilish zarur.

Bilvosita agressiya ko‘rsatkichining yuqoriligi norozilikni ochiq ifodalash o‘rniga kinoya, yashirin qarshilik yoki boshqa bilvosita shakllarda namoyon qilish tendensiyasini anglatishi mumkin. Verbal agressiya ko‘rsatkichi esa bahs, keskin gapirish, haqorat yoki og‘zaki qarshilik orqali norozilikni ifodalashga moyillikni ko‘rsatadi.

Ta’sirchanlik shkalasi hissiy reaksiyalarning tez yuzaga kelishi, jahldorlik va asabiylashishga moyillikni o‘rganishga yordam beradi. Negativizm shkalasi shaxsning talablar yoki cheklovlarga nisbatan qarshilik ko‘rsatish tendensiyasini aks ettiradi. Ushbu ko‘rsatkichlar shaxsning umumiy xulq-atvorini tushunishda muhim bo‘lsa-da, ularni vaziyat va individual xususiyatlardan ajratib talqin qilish mumkin emas.

Xafagarchilik va gumonsirash shkalalari dushmanlik munosabatlarining mazmunini ochib beradi. Xafagarchilik ko‘rsatkichining yuqoriligi shaxsning o‘ziga nisbatan adolatsiz munosabatda bo‘linganini his etishi yoki boshqalarning xatti-harakatlaridan tez ranjishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Gumonsirash esa boshqa insonlarning niyatlariga ishonchsizlik bilan qarash tendensiyasini ifodalaydi.

Aybdorlik hissi shkalasi boshqa shkalalardan farqli ravishda, shaxsning o‘z xatti-harakatlariga nisbatan ichki kechinmalarini baholashga qaratilgan. Uning yuqori ko‘rsatkichi o‘zini ayblash yoki pushaymonlik kechinmalarining kuchli ekanini anglatishi mumkin. Biroq bu holatni avtomatik ravishda agressivlikning yuqori darajasi sifatida talqin qilish mumkin emas.

Bass-Darki metodikasi amaliy psixologiyada bir nechta yo‘nalishlarda qo‘llanilishi mumkin:

Ta’lim muassasalarida. O‘quvchi va talabalarning nizoli vaziyatlarga munosabati, tengdoshlari bilan muloqoti hamda agressiv reaksiyalarining ayrim shakllarini o‘rganishda foydalaniladi. Natijalar profilaktik suhbatlar va psixologik treninglarni rejalashtirishga yordam beradi.

Oilaviy munosabatlarda. Oila a’zolari o‘rtasidagi kelishmovchiliklar, norozilikni ifodalash shakllari va hissiy reaksiyalarni o‘rganishda qo‘shimcha diagnostik vosita bo‘lishi mumkin.

(cc) BY

Mehnat jamoalarida. Xodimlarning nizolarga munosabati, verbal qarshilik va hissiy zo‘riqishlarga moyilligini o‘rganishda qo‘llanadi. Bu jamoada sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishga qaratilgan profilaktik ishlarni tashkil etishda foydali.

Konsultativ psixologiyada. Mijozning agressiv reaksiyalari va dushmanlik munosabatlarini dastlabki baholash, muammoning psixologik jihatlarini aniqlashtirish hamda individual maslahat yo‘nalishini belgilashda yordam beradi.

Metodika natijalarini tahlil qilishda bir nechta muhim talablarni hisobga olish lozim. Birinchidan, alohida shkala bo‘yicha yuqori ball shaxsning barcha vaziyatlarda agressiv xulq-atvor ko‘rsatishini anglatmaydi. Ikkinchidan, natijalar sinaluvchining yoshi, jinsi, ijtimoiy muhiti, hozirgi hissiy holati va tadqiqot sharoiti bilan bog‘liq holda tahlil qilinishi kerak. Uchinchidan, metodika natijalari kuzatish, suhbat va boshqa psixodiagnostik vositalar bilan to‘ldirilishi maqsadga muvofiq.

Metodikaning afzalligi agressivlik va dushmanlikni bir nechta tarkibiy yo‘nalishlarda baholash imkoniyatidir. Shu bilan birga, uning ayrim cheklovlari ham mavjud. Savolnoma o‘z-o‘zini baholashga asoslanganligi sababli sinaluvchining samimiy javob berishi, ijtimoiy maqbul ko‘rinishga intilishi va o‘z xulqini anglash darajasi natijalarga ta’sir qilishi mumkin. Bundan tashqari, turli tarjima va moslashtirilgan variantlarning kalitlari o‘zaro farq qilishi ehtimoli mavjud.

Shu bois ilmiy tadqiqotlarda metodikaning qaysi varianti qo‘llanilgani, uning tarjimasi va moslashtirilishi, ishonchlilik hamda validlik ko‘rsatkichlari, tanlanmaning xususiyatlari aniq bayon etilishi zarur. Ayniqsa, o‘smirlar bilan ishlashda yoshga mos yo‘riqnoma, maxfiylik va psixologik xavfsizlik tamoyillariga rioya qilish muhimdir.

XULOSA sifatida Bass-Darki metodikasi shaxs agressivligi va dushmanlik tendensiyalarini psixodiagnostik o‘rganishda muhim amaliy vositalardan biri hisoblanadi. Uning asosiy afzalligi agressivlikni faqat jismoniy yoki verbal tajovuz bilan cheklamasdan, bilvosita agressiya, ta’sirchanlik, negativizm, xafagarchilik, gumonsirash va aybdorlik hissi kabi tarkibiy jihatlar orqali tahlil qilish imkoniyatidir.

Metodika natijalari psixologga shaxsning agressiv reaksiyalari qaysi yo‘nalishlarda ko‘proq namoyon bo‘lishi mumkinligini aniqlash, nizoli vaziyatlarning psixologik omillarini o‘rganish va korreksion-profilaktik ishlarni rejalashtirishda yordam beradi. Biroq olingan ko‘rsatkichlar shaxsga yakuniy psixologik yoki klinik tashxis qo‘yish uchun yetarli emas. Ular boshqa diagnostik ma’lumotlar bilan birgalikda, ilmiy asoslangan va individual yondashuv asosida talqin qilinishi lozim.

Shunday qilib, Bass-Darki metodikasidan to‘g‘ri foydalanish shaxs agressivligining tarkibiy xususiyatlarini aniqlash, o‘zaro munosabatlardagi

(cc) BY

muammolarni tushunish va psixologik yordam samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

AMALIY TAVSIYALAR

1. Metodikani qo‘llashdan oldin uning aniq versiyasi, tarjimasi va javob kalitini tekshirish lozim.

2. Har bir shkala natijasini alohida tahlil qilish, agressiya va dushmanlik indekslarini esa faqat tegishli kalitda belgilangan formula asosida hisoblash kerak.

3. Yuqori ko‘rsatkichlarni shaxsning salbiy yoki xavfli ekaniga dalil sifatida baholamaslik zarur.

4. Natijalarni suhbat, kuzatish va boshqa psixodiagnostik metodikalar bilan to‘ldirish maqsadga muvofiq.

5. Agressiv reaksiyalar aniqlangan hollarda hissiyotlarni boshqarish, nizolarni konstruktiv hal qilish va muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan treninglar tashkil etish tavsiya etiladi.

6. O‘smirlar bilan ishlashda yosh xususiyatlari, oilaviy va ta’lim muhiti hamda psixologik xavfsizlik talablarini hisobga olish lozim.

7. Ilmiy tadqiqotlarda tanlanma tavsifi, metodika varianti, hisoblash tartibi va statistik tahlil usullarini batafsil ko‘rsatish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Buss, A. H., & Durkee, A. (1957). An inventory for assessing different kinds of hostility. Journal of Consulting Psychology, 21(4), 343–349.

2. Buss, A. H. (1961). The Psychology of Aggression. New York: Wiley.

3. Berkowitz, L. (1993). Aggression: Its Causes, Consequences, and Control. New York: McGraw-Hill.

4. Jurayev, X. O. (2026). Xarakter aksentuatsiya konsepsiyasini ijtimoiy psixologik jixatdan qo ‘llash sohalari. Science and Education, 7(1), 1050-1055.

5. Jurayev, X. O. (2023). O spirinlik yoshida shaxsda stressli vaziyatlarda individual koping strategiyalarning o rni va axamiyati. Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 512-515.

6. Odilboyevich, J. X. (2025). Ta’lim tizmda imkoniyati cheklangan bollalarni o ‘qitishda inklyuziv ta’limning o ‘rni va ahamiyatining pedagagik va psixologik jixatlari. Research Focus, 4(Special Issue 2), 132-140.

7. Қаюмов, Б. З. Ў., & Абдураҳмонов, О. А. Ў. (2021). ТАЛАБАЛАРДА ШАХСИЙ ВА ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ФАЗИЛАТЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МЕХАНИЗМЛАРИ. Scientific progress, 1(6), 750-754.

8. Qayumov Baxtiyor. (2024). THE CORRELATION RELATIONSHIP OF THE DEVELOPMENT OF CREATIVITY IN ADOLESCENTS WITH

ACHIEVEMENT MOTIVATION. Next Scientists Conferences, 1(01), 24–27. Retrieved from https://nextscientists.com/index.php/science-conf/article/view/261

9. Baxtiyor, Q. (2024). CREATIVITY AS A RESEARCH SUBJECT IN PSYCHOLOGICAL RESEARCH. American Journal Of Social Sciences And Humanity Research, 4(07), 76-80.

10. Baxtiyor, Q. (2023). O 'SMIR SHAXSIDA KREATIVLIKNI SHAKLLANTIRISHDA TA'LIM TIZIMINING O 'RNI. Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences, 178-183.